

ALIJA BEJTIĆ
(Sarajevo)

JEDNO VIĐENJE SARAJEVSKIH EVLIJA I NJIHOVIH GROBOVA KAO KULTNIH MJESTA

1. UVODNE NAPOMENE

Među brojnim i raznolikim orijentalnim komponentama u kulturi širokih masa bosanskohercegovačkih Muslimana, i ne samo u njihovoj, ima i jedna po širini velika, a po dubini i značajna, koja je vremenom opadala a tragovi joj se i danas osjećaju u vidu karakterističnih pojava. To su, prvo, vjerovanja u *evlije*, nazovimo ih zasada vrlo uslovno *muslimanskim svecima*, i u njihove nadnaravne moći ili čuda, tzv. *keramete*, te, drugo, cio niz običaja koji proizlaze iz takvih ubjedenja: radanje i širenje legendi o evlijama i njihovim čudima, čime se stvarala zasebna, hagiografska usmena literatura, zatim obilježavanje grobova evlija, paljenje svijeća i kandilja na takvim grobovima i, naročito, zazivanje mrtvih evlija na njihovim grobovima da pomognu u bolestima, drugim nedaćama i uopće u kakvoj želji, koja se označava izrazom *m ũ r ā d*. Te običajne aktivnosti dovele su, tako, do formiranja ne samo kulta evlija kao svetaca nego i kulturnih mjesta širokih razmjera.

Vjerovanje u evlije sa svim pratećim pojavama ima duboke korijene u metafizici i teozofiji Orijenta, a posebno u muslimanskom misticizmu ili tesavufu kao sublimaciji tih disciplina. Nije uopće riječ o temeljnim zasadama islama, nego o manifestacijama koje prioritetno imaju karakter *narodnog vjērovanja* i od kojih su neke, čak, u potpunoj protivnosti s islamom kao monoteističkom religijom. Sve te pojave, zapravo, uvukli su na mala vrata u muslimansko društvo *sufije* ili *derviši* i pri tome izvršili tako snažan uticaj da nije bilo mjesta u muslimanskom svijetu u kojem se nisu nalazili grobovi evlija i navedeni prateći običaji; na islamskom Orijentu to se sve odvija i danas u svoj svojoj prijašnjoj snazi. Takvoj rasprostranjenosti mita i kulta evlija pogodovao je, dakako, i sam mentalitet čovjeka iz mase koji se kao takav rado zanimao za tajanstvene i nadljudske pojave u prirodi te tražio i nalazio, u vezi s tim pojavama, posrednika na relaciji čovjek — bog.

Tematika evlija i brojnih pratećih običaja prilično je složena, isto onako i onoliko koliko i sam tesavuf kao određeni filozofski pogled na svijet, u kojem kult evlija čini jednu od značajnih okosnica. Stoga nije nimalo čudo što ova grana orijentalnih studija nije još temeljito osvijetljena ni u svijetu ni kod nas. U svjetskoj literaturi pisalo je o ovoj temi više zapadnoevropskih orijentalista, ali samo usputno, u okviru drugih, širih studija, pri čemu su najveće doprinose dali arabisti Alfred Freiherr von Kremer i Ignaz Goldziher. Kod nas, pak, izuzimajući niz pojedinačnih doprinosa kao etnografskih zapisa, među kojim se po obimu naročito ističu radovi srpskog etnologa Tih. R. Đorđevića (o brojnim turbetima muslimanskih »svetaca«), nije se dosad pojavila nijedna rasprava o ovoj tematici, iako je riječ o grani duhovne, pa, dijelom, i materijalne kulture koja je i na ovom tlu bila vrlo razvijena.¹ U takvim prilikama, kad smo, tako reći, na početku izučavanja ovog vida narodne kulture, dragocjen je i svaki pojedinačan prilog na ovome područja, pa se takvim, zacijelo, može smatrati i jedan historijski izvor o evlijama u gradu Sarajevu i njihovim grobovima kao kulturnim mjestima koji ovdje objavljujem.

2. IMENIK EVLIJA

Dokumenat o sarajevskim evlijama predstavlja imenični popis evlija na turskom jeziku, raden na zasebnom većem listu papira, koji je i ojačan svilenim platnom po čitavoj poledini.² Radilo ga je zasada nepoznato lice, očito poneseno veličinom kulta evlija, odnosno brojem njihovih grobova kao kulturnih mjesta u tome gradu i u jednom vremenu. Imenik je nastao negdje poslije 1832. godine, na što sasvim određeno ukazuje upis jednog Sarajlije kao evlije (Šakir Česrija), za kojeg se, prema drugim podacima, zna da je umro navedene godine. Uz imena evlija, među kojim nije teško prepoznati i brojne historijske ličnosti ovoga grada, popis sadrži niz i drugih značajnih i zanimljivih podataka iz

¹ Kolika je praznina u nauci i u naše vrijeme o evlijama i odgovarajućim kulturnim običajima u našim krajevima, dovoljno pokazuje studija (predavanje održano na savjetovanju Etnografskog društva Jugoslavije u Splitu 1965) etnologa Mil. S. Filipovića *Orijentalna komponenta u narodnoj kulturi Južnih Slovena*, objavljena u Prilozima za orijentalnu filologiju, XVI—XVII/1966—67, Sarajevo, 1970, 101—116: u naznakama zaista veoma brojnih orijentalnih varijacija u domaćoj narodnoj kulturi nema ni riječi ni o vje-

rovanju u evlije ni o običajima vezanim za kult evlija. Tek se navodi »verovanje u nur, svetlost koja pada na grobove pravednika«, pa je i to neadekvatno, jer se u stvari, radi o nuru kao božanskoj luči na grobovima isključivo evlija kao muslimanskih svetaca.

² Dokumenat u orijentalnoj zbirci Univerzitetske i narodne biblioteke »Đuro Đaković« u Sarajevu, smještajna signatura br. 942. Lista je dio cjeline u kojoj je dat, opet na zasebnom papiru, i popis sarajevskih džamija.

oblasti materijalne kulture i folklora, te, naročito, spomene jamica na nišanima, koje su, poznato je po drugim vijestima, pravljene baš na nišanima evlija; žene su kašikom iz njih uzimale kišnicu i pile vjerujući da će tako otkloniti neke bolesti, ili imati lakši porodaj. Na osnovu svega toga dokumenat predstavlja jedinstven dosada poznati izvor svoje vrste na našem, pa i onom širem terenu. Dakako, mnoga mjesta u ovom popisu, a posebno imena ličnosti, koje su smatrane evlijama, zahtijevaju i detaljnija biografska osvjetljenja, ali ta potreba iziskuje zasebnu analizu i mnogo veći prostor, te to ostavljam da učinim drugom prilikom.

Tekst popisa u prijevodu glasi:

*NEKOLIKO POIMENIČNIH NAVODA TURBETA
I ČASNIH GROBOVA POŠTOVANIH ŠEJHOVA,
ČASNIH DOBROTVORA TE GLASOVITE ULEME
I DOBRIH LJUDI POKOPANIH U GRADU SARAJEVU,
KOJI SE SMATRAJU EVLIJAMA, A ČIJI SU GROBOVI
MJESTA HODOČAŠĆA NA KOJA SE IDE NA MURAD*

— Turbe znamenitog Gazi Husrev-bega, dobrotvora, pred [njegovom] časnom džamijom. U dobrom stanju. Mjesto hodočašća (ziyāretgāh).

— Turbe emira Murad-vojvode, oslobođenog roba gore imenovanog. U dobrom stanju.

— Jediler turbe. U [tome] turbetu, koje je na glasu, sedam grobova. Kraj Begluk-saraja, a ispred Čokadži Sulejmanove džamije. U dobrom stanju. Mjesto hodočašća.

— Turbe Jusuf-paše, na groblju zvanom Ali Ufak. Znamenito i očuvano mjesto hodočašća.

— Kadirijski šejh hadži Muhamed (Mehmed)-efendija, pokopan pred kapijom tekije. Njegovo je turbe čitavo i hodočašće se.

— Turbe sultana duhovnog carstva (sultān-i mānevī) Šemši (!)-dede i Ajni-dede, na glasu, očuvano, kraj mekteba naspram džamije u Hadim Ali-pašinoj mahali. Mjesto hodočašća.

— Turbe Urjan-dede, na glasu, očuvano, na mjestu zvanom Piščivoda, na kraju šehera. Mjesto hodočašća.

— Turbe Džebbar-dede, na glasu, očuvano, u Mahali Souk-bunar. Mjesto hodočašća.

— Turbe Šaban-dede, na glasu. Pokopan u Mahali Čokadži hadži Sulejmana. Mjesto hodočašća.

— Turbe sultana duhovnog carstva šejha Ahmeda, bilo u dobrom stanju, a sada je opalo. Znamenit grob, na koriji mevlevijskih šejhova. Mjesto hodočašća.

— Turbe starine šejha Muhameda (Mehmeda), mevlavije. Bilo čitavo, a sada je ruševno. Na glasu je njegov grob, u ogradi od parmaka, iznad navedene korije. Mjesto hodočašća.

— Mevlevijski šejh Abdulfettah-efendija. Nema turbeta. Zna mu se grob, iznad navedene korije. Mjesto hodočašća.

— Turbe šejha Muhameda (Mehmeda), razrušeno. Grob mu je na Bjelavama, u groblju u Mahali Pačadži hadži Nesuha. Na glasu mjesto hodočašća. Kraj njega je pokopan mevlavija Sulejman (Selman?)-dede.

— Dobrotvor Mustafa-beg Skenderpašić (Iskenderpaša-zade). Zna se za njegov grob, kraj dvorišne kapije džamije [Skenderije]. Naspram dvorišne kapije pokopan Durak-hodža i njegova rodbina.

— Dobrotvor Hadim Ali-paša, grob mu je u haremu [njegove] časne džamije. Na glasu mjesto hodočašća.

— Kizil Veli-dede. Paš kao šehit [u službi] carskog pješaka. Kraj Musalle. Mjesto hodočašća.

— Kadirijski šejh Ali-efendija, zna mu se grob, u vrhu groblja Čigaluša. Na vrhu nišana iznad glave jama (kazma) u vidu findžana. Mjesto hodočašća.

— Čekirkči Muslihuddin-efendija.

— Turbe Koštre Husein-efendije. Očuvano. Grob mu je u groblju u Mahali hadži-Sejid(!). Na glasu mjesto hodočašća.

— Šejh Bali-efendija. Nema turbeta. Grob mu je poznat, u groblju iznad Kara Ferhadove mahale. Na vrhu njegova oblog (mudevver) nišana jama u vidu findžana. Mjesto hodočašća.

— Šejh Muhamed (Mehmed) Safi-dede. Zna se za njegov grob, u dvorištu časne džamije Armagandži Sinana. Na vrhu njegovih nišana jama u vidu findžana.

— Dobrotvor divan-katib Hajdar-efendija. Turbe mu je u dobrom stanju. Ispred [njegove] časne džamije. Glasovito.

— Šejh Osman-efendija Logavija. Zna mu se grob, pokopan pored časne džamije Buzadži hadži Hasana.

— Šejh Ramadan-efendija. Na vrhu nišana iznad glave [tipa] mudževeze jama u vidu findžana.

— Dobrotvor Buzadži hadži Hasan. Zna se za njegov grob, turbeta nema. Pokopan pored [svoje] džamije.

— Šejh Abdulvehab-efendija. Zna se za njegov grob. Na vrhu nišana [tipa] mudževeze jama u vidu findžana. Pokopan u haremu časne džamije Buzadži-zade.

— Hadži Muzaffer i njegovi potomci. Učen čovjek (ālim), književnik (ehl-i kalem) i znalac (sāhib-i marifet) hadži Hu-

sein-efendija Muzaferija i brat mu Muhamed (Mehmed)-efendija. Zna se za njihove časne grobove. Pokopani u dvorištu spomenute Buzadži-zade džamije.

— *Šejh hanekaha Muhamed (Mehmed)-efendija. Zna se za njegov grob, pokopan u dvorištu navedene časne džamije.*

— *Faiki šejh Ibrahim-efendija. Zna se za njegov grob, pokopan kraj mekteba naspram časne džamije Sarača Alije. Na vrhu oblikih nišana iskopano koliki je findžan.*

— *Dobrotvor Sarač hadži Alija. Zna se za njegov grob, kraj [njegove] džamije. Ima natpis (tārih) na nišanu.*

— *Šejh Abdulkerim, sin Sejidov. Zna se za njegov grob, pokopan kraj navedene [Sarač hadži Alijine] džamije. Na nišanu ima natpis.*

— *Turbe šejha hadži-Sinana.*

— *Šejh Husein-efendija, drži se da je evlija (mezinne-kirāmdan), imam, zna se za njegov grob, pred časnom džamijom Ferhadijom. Nišani [tipa] mudžezeve.*

— *Muderis, evlija i dobrotvor glasoviti Bistrigija šejh Ibrahim-efendija. Kutb . . . Zna se za njegov grob, pod minaretom časne Careve džamije. Njegovo je turbe u ruševnom stanju.*

— *Dobrotvor čuveni Kemal-beg. Zna se za njegov grob, pokopan kraj [njegove] časne džamije. Kameni nišani s natpisom.*

— *Garib Jusuf-dede, iznad Hanbine carine (Hānbo bā-chānesi ūstūnde), zna se za njegov grob. Mjesto hodočašća.*

— *Šejh Musli-kalfa. Zna se za njegov grob, pokopan u dvorištu časne džamije Abdulhalimage. Na vrhu nišana iznad glave jama u vidu findžana.*

— *Dobrotvor Hitri Sulejman-efendija. Zna se za njegov grob, nasred groblja u dvorištu [njegove] časne džamije. Na vrhu njegovih oblikih nišana iskopano koliki je findžan.*

— *Derviš Kuko i Idris-dede. Zna se za njihove grobove, u dvorištu džamije Abdulhalimage. Nišani obli.*

— *Idris hodža-efendija. Zna se za njegov grob, u dvorištu časne džamije Hadži Sejdi. Na vrhu nišana više glave iskopano koliki je findžan.*

— *Hadži Halil-efendija. Zna se za njegov grob, u groblju naspram minareta džamije Kadi Bali-efendije. Nišani s glavicom.*

— *Groblje s više grobova časnih mevlevijskih šejhova na mjestu zvanom Bendbaša. Mjesto hodočašća.*

— *Mostarac Ahmed-efendija.*

— *Česrija (Kesri-zāde) Ahmed-efendija, muftija, i Šakir-efendija.*

- *Hadži Bešlija Mustafa-aga.*
- *Znameniti starina šejh Ismail-čelebi-dede, zvani Čeljo. Zna se za njegov grob i grobove njegove braće. Pokopani kraj časne džamije Jakub-paše, zvanog Mago. Na [njihovim] mevljskim nišanima iskopano u vidu findžana.*
- *Topuz Sulejman-dede. Pokopan pod minaretom časne džamije Kečedži Sinana. Zna mu se grob.*
- *Sari (»Žuti«) hafiz Hasan-efendija. Drži se da je evlija. Zna se za njegov grob, koji je na glasu. Turbeta nema. Mjesto hodočašća, ograđeno samo parmacima.*
- *Čajno hadži Mehmed-efendija, bio znamenit muderis i muftija, pokopan na groblju na Bakijama, zna se za njegov grob, ima na nišanu natpis. Mjesto hodočašća.*
- *Muftija hadži Mustafa-efendija, pokopan na groblju Bakije, zna se za njegov grob, na nišanu ima natpis.*
- *Šejh Ibrahim Zindžir-dede na Gorici, turbe mu je dobro očuvano, nakšibendija.*
- *Knjižničar hafiz hadži Mahmud-efendija. Zna se za njegov grob, pokopan na groblju na Hanbinjoj carini. Ima na nišanu natpis.*
- *Logavija šejh Abdusamed-efendija. Zna se za njegov grob, pokopan u dvorištu časne džamije Buzadži-zade. Na nišanu ima natpis.*
- *Sin travničkog Ismail-dede, zna se za njegov grob, kraj državnog (begluk) ambara sarajevskog grada (tvrđave).*
- *Dobrotvor i čestiti učeni čovjek Kantamir Abdulah-efendija, pokopan u dvorištu časne džamije Bakr-babinoj mahali, naspram knjižnice koju je on podigao. Zna se za njegov grob. Nišani s natpisom.*
- *Mujezin derviš Abdija, zna se za njegov grob, pod minaretom časne džamije Jahja-paše. Na vrhu nišana iskopano u vidu findžana.*
- *Derviš Abduselam, grob mu je u dvorištu časne džamije Dāradžik hadži Ahmeda. Na nišanu natpis.*
- *Sultan duhovnog carstva Karačalija, na glasu. Zna se za njegov grob, pokopan nasred puta iznad čaršije Kovači.*
- *Muzaferija Abdulah-efendija. Zna se za njegov grob, pokopan u groblju Jekovac. Glasovit u vještini. Na nišanu natpis.*
- *Mudževvid hadži Sadik-efendija. Zna se za njegov grob, pokopan u pomenutom groblju Jekovac.*
- *Ćoše hadži Osman hodža-efendija. Zna se za njegov grob, pokopan u groblju naspram časne džamije u Mahali. Kebkebir.*

- *Dobrotvor Nebrdilo hadži Alija. Zna se za njegov grob, pokopan u bašči naspram časne [njegove] džamije. Nišan s glavicom.*
- *Davud-hodža-efendija. Pokopan pod minaretom časne džamije Nebrdilo. Nišan s glavicom.*
- *Varuk-dede. Bilo je njegovo turbe pa propalo, tek se raspoznaje grob. Pokopan kraj kule na Ploči.*
- *Glasoviti Mustafa-aga Čorbadžija. Šehit iz doba fetha. Zna se za njegov grob, nalazi se na mjestu zvanom Obhodja, naspram sarajevskog grada (tvrđave). Mjesto hodočašća.*
- *Ramadan-baba. Pokopan pod minaretom časne džamije Čobana Hasana.*
- *Đulbadža-kaduna, glasovita. Zna se za njezin grob, pokopana u groblju Ali Ufak.*
- *Merdžan-kaduna. Na glasu je njezin mezar. Pokopana ispred Singi njive na Bakijama. Mjesto hodočašća ženskog svijeta.*
- *Nefisa-kaduna, smatraju je evlijom, poznata pod imenom Vaizkinja bula. Pokopana u Velikom groblju.*
- *Hadži Hasan-efendija, muid i mualim. Zna se za njegov grob, u dvorištu ispred časne džamije Buzadži-zude.*
- *Hadži Sinanovo turbe, očuvano i uređeno.*
- *Mevlevijski šejh Mahmud-aga, pokopan u groblju uz kadirijsku zaviju (tekiju). Nišani obli, s natpisom.*
- *Setri-dede-efendija, šehit, pokopan u uglu Logavina sokaka. Turbe očuvano. Mjesto hodočašća.*

3. OPAŽANJA

Sagledavajući priopćeni popis u cjelini, nameću se, naročito, tri pitanja na koja se može odgovoriti. To su: izvor podataka, staleška struktura ličnosti koje su se smatrale evlijama i, naročito, kompletnost podataka.

Ispitujući grafiju i redanje imena, a i neke druge faktore u popisu, vidi se očito da ovdje nije riječ o kopiji bilo kakve ranije liste. Nema ni grešaka u pisanju koje bismo mogli označiti kao posljedice krivog čitanja predloška. Popis je, prema tome, originalan akt, nastao posve samostalno u određeno vrijeme. U prilog tome govori i podatak o naknadnoj interpolaciji nekih imena kojih se popisivač sjetio kad je popis bio dovršen, a te dopune radilo je isto lice u isto vrijeme, čak u istoj oštrici pera. Popis je, dakako, najvećim dijelom rezultat znanja samog popisivača, koji je bio vrlo obaviješten u tome pogledu, ali nije isključeno da se popisivač koristio i podacima koje je pribirao od drugih znalaca. Bilo kako bilo, popis je nastao u određenim prilikama u kojima

je sama od sebe nikla pomalo neobična, a za nas danas vrijedna ideja da se takav pothvat izvrši. U vezi s tim može se opravdano pomišljati da misao o popisu turbeta odnosno grobova sarajevskih evlija nije bila, da tako kažemo, bez određene svrhe. U tome pogledu govori i podatak da je isto lice u isto vrijeme izradilo i popis džamija u istome mjestu.

U djelima klasičnih arapskih pisaca grad Bagdad se, zbog mnoštva grobova evlija u njemu, naziva imenom »bastion evlija« (burġ al-auliyā), a taj isti naziv i njegovo značenje mogli bi se odnositi i na dojučerašnje Sarajevo u poređenju s drugim mjestima barem u Bosni i Hercegovini: priopćeni popis iznio je na vidjelo vjerovanje u pravo mnoštvo muslimanskih svetaca u Sarajevu, kakvo sigurno nije imalo nijedno drugo mjesto u Bosni i Hercegovini, jer su iznijeta 83 imena evlija u tome mjestu i još nekoliko neimenovanih (neoznačen broj grobova u groblju na Bendbaši i braće Čelja). Isti popis sadrži podatke, što je za nas još značajnije, o ukupno 74 kulturna mjesta u tome gradu, gdje su muslimani iz Sarajeva palili svijeće i »išli na murad«. Uz put da navedem i to da se dobar broj grobova iz ovoga popisa održao do danas, zajedno s nadgrobnim spomenicima i da se i danas u narodu za njih dobro zna, a na nekim od njih jednako se odvijaju običaji vezani za evlije kao moći od pomoći.

Zanimljiva je struktura ličnosti koje su Sarajlije štovali kao lokalne svece:

Među njima su, najprije, 80 muškaraca i tri žene.

U pogledu samih zanimanja, koja su obavljali, prema podacima koji su se mogli izvući iz samog popisa, struktura je ovakva:

— Šejhovi i uopće derviši (sufije)	42 kulturna mjesta
— Ulema (muftije, muderisi i dr.)	14 „ „
— Osnivači džamija	10 „ „
— Ratnici šehiti, upravni funkcioneri i uopće vojnici (čorbadžija, Murad-vojvoda i Abdulah Muzaferija)	3 „ „
— Neidentificirano (sin Ismail-dede i Husejn Košro)	2 „ „

U tome ukupnom broju najviše je lica, odnosno kulturnih mjesta koja se povezuju za šejhove i uopće dervise, a to je u potpunosti u skladu s naziranjem u nauci da su upravo sufije bili ti koji su ne samo propagirali kult evlija nego su i sami, u specifičnom, imaterijalnom načinu života, uzdizani u širokim slojevima naroda na pojedestale svetaca. Karakteristična je pojava forsiranja i ktitora džamija kao evlija. Izuzev samo jednog slučaja (Haseći Hava-hatun, čiji je grob s nišanima postojao kraj njezine nekadašnje džamije u današnjoj Ulici Svetozara Markovića), svi osnivači džamija u Sarajevu, čiji su grobovi bili poznati i sačuvani u mjestu, proglašeni su evlijama, i ima se dojam

da bi ih moglo biti još više, da su im grobovi bili ovdje ili da se za njihove grobne spomenike u ovome mjestu znalo. Samo na taj način može se objasniti što ovdje nisu zastupljena još četiri osnivača sarajevskih džamija iz reda samih sufija: Šejh Ferruh, Šejh Magribija, Šejh Bagdadija i Šejh Muslihuiddin.

U pogledu potpunosti podataka može se reći da je dati katalog sarajevskih evlija i njihovih grobova kao kulturnih mjesta potpun samo kao viđenje toga svijeta u jednom vremenu. Takva opredijeljenost proizlazi, uostalom, i iz navoda samog autora popisa, jer se u naslovu popisa izričito navodi da se iznose imena »nekih« (ba'd) i »nekoliko« (bir mikdār) evlija. Već po tome, a i na osnovi nekih podataka iz drugih vremena, ranijih i poznijih, može se zaključivati da je u Sarajevu bilo ličnosti koje su smatrane za evlije i izvan ovoga popisa. Tako, npr., ovdje nema dvojice evlija koje je u tome statusu zatekao žive Evlija Čelebija (Abdi-čelebija i Deli Nisa-kaduna), a tako isto ni znamenitog kadirijskog šejha i, inače, pjesnika Osmana Šuglije, hatiba Ali-pašine džamije (umro 1715), čiji je grob u Sarajevu registriran među znamenitim grobovima u jednom tuzlanskom rukopisu približno iz istog vremena kad je nastao i sarajevski popis.³ Lista se može dopuniti i imenima evlija iz tradicije sarajevskih muslimana, koja je do našeg vremena doprla: Iglen-hodža, Iglen-kadina, Bejan-kaduna, Murad-kaduna, Čorava Ajka, Oganj, Ognjev pir, Tiro, Tirnica, hadži Kasap, hadži Kasapinca, Pravanski pir, Alija na jaliji i Alija na galiji. Istina je da se ne navodi da

³ Kodeks u Orijentalnom institutu u Sarajevu, manuscripta turcica, br. 386, l. 22^b. U popisu nema izričite oznake da je riječ o licima koja su smatrana evlijama, ali je to očito već po napomenama uz svako ime da se »za njegovu dušu čitaju po tri lhlasa« ili samo oznake poznate fraze r u h i c u n. Pored Šuglije-efendije tu su upisani u Sarajevu još *Koštro Husein-efendija* i *derviš Jusuf-paša* (čija imena sadrži i sarajevski popis), a u drugim krajevima i mjestima još ovi:

— Šejh Abdulkadir Gilani [čelnik ili pir sufijskog reda kadirija, pokopan u Bagdadu, smatra se evlijom na veliku glas],

— Uveys al-Karani [evlija iz vremena Muhameda],

— Čuveni šejh kesedži (?) Bilal Habeši [iz vremena Muhameda],

— Sultan Ejub Veli [u Istanbulu, evlija na veliku glas],

— Sejid Gazi [ima, inače, dodatak u imenu *Batal*, evlija na islamskom Orijentu],

— Uskudari Mahmud-efendija,

— Jahši-efendija u Kutahiji,

— U Zvorniku Kaimi Hasan-efendija,
— Pod tvrđavom [u Zvorniku] šejh Mustafa-efendija,

— U Loznicu pjesnik (šair) Jahja-efendija,

— U Džedidu [danas Stara Gradiška] Gaibi Hasan-efendija,

— U Srebrniku šejh Sinan-efendija,

— U Dobrunu šejh Hasan-efendija,

— Kraj Gazi Turalibegove džamije [u Tuzli] šejh Abdurahman-efendija,

— Na Musali [u Tuzli] šejh Omer-efendija,

— Ispred Jala džamije [u Tuzli] šejh Osječanin,

— Kraj minareta [Jala-džamije] pjesnik? [u rukopisu *sāhir*, vjerovatno pogrešno od *šair*, ali imena nema],

— Derviš-beg [u Tuzli, vjerovatno kraj minareta Jala-džamije],

— Kraj ograde [Jala džamije] Devletli,

— Na Musali [u Tuzli] šejh Husejn-efendija,

— Hodža Hasan-efendija u Tuzli, vjerovatno na istim mjestu, na Musallij.

su grobovi tih evlija bili u Sarajevu, ali se dobro znalo za njihova imena, a onaj posljednji (Alija na galiji) pominjao se i u dovi poslije podnevne obavezne molitve u nekim sarajevskim džamijama.⁴

TUMAČ TERMINA

- DOVA**, ar. d u' ā, molitva u značenju molbe Alahu koja se očitava, recitira uz dizanje ruku otvorenih šaka u visini prsa.
- EMIR**, ar. a m ĩ r, zapovjednik, zapovjednik oblasti, ovdje sandžakbeg.
- EVLIJA**, pluralia pro singularia, ar. w a l ĩ, pl. a u l i y ā, uopće zaštitnik, prijatelj, miljenik i dr., a u tesavufu i ovdje vrlo rijedak vjernik koji je u dubokom asketizmu i dugotrajnom jačanju duha (spiritualitet) po brojnim stepenima (m a q ā = m ā t) uspio da u ekstatičnom stanju vančulnim, intuitivnim (gnostičkim) putem spozna biće Alaha ('ā r i f b i A l l a h); on, tada, doživljava božansko otkrivanje (f a t h i l a h i) zavjese sa ljepote Alaha (a l - k a š f h i ğ ā b a l - h u s n) i postaje Allahov miljenik, te dobiva određene moći i funkcije na zemlji i u kosmosu.
- FETH**, ar. f a t h, doslovno otvaranje (kapija grada), pa, po tome, osvajanje, ovdje osvajanje Bosne.
- HANEKAH**, per. h ā n e k ā h, škola s praktičnom, spiritualnom obukom za izobrazbu sufija ili derviša u redovnim, naročito teološkim znanostima i u tesavufu.
- KERAMET**, ar. k a r ā m a, pl. k a r ā m ā t, u širem smislu počast, a u tesavufu nadnaravna moć ili djelo koje izvodi evlija kao znamenje njegove funkcije i moći koju mu je dao Alah u čast njegova dostignuća stepena intuitivne spoznaje bića Alaha.
- KORIJA**, tur. k o r ū, šuma branjevina, zabran, gaj koji se nadgleda i čuva. Tako se zvala velika parcela zemlje naspram Darivi u Sarajevu, na lijevoj obali Miljacke, kao dobro koje su uživali šejhovi Gazi Isa-begove mevleviske tekije u Sarajevu. Ime bilo poznato u narodu i kao Š e h o v a k o r i j a.
- MEVLEVIJA**, ar. m a u l a w ĩ, član istoimene derviške kongregacije (t a r ĩ k a) koja se tako zove po glasovitom sufiji Maulānā Ğalaluddīn Rūmī (umro 1273).
- MUALIM**, ar. m u' a l l i m, učitelj, nastavnik, ovdje učitelj u mektebu kao muslimanskoj elementarnoj školi.
- MUDEVVER**, ar. m u d a w w a r, okrugao, obal, valjkast, ovdje oznaka oblog, valjkastog oblika trupa kamenog nadgrobnog spomenika, nišana, koji je bio bez glavice (turbana), a postavljao se naročito na grobovima sufija.
- MUDŽEVVEZE**, ar. m u ğ a w w a z a, kao termin dolazi samo u turskom i označava vrstu turbana, a po tome i tip nišana: turban u kose gužve s čunjom na gornjoj strani kao vrhom kape oko koje se mota turban.
- MUDŽEVVID**, ar. m u ğ a w w i d, nastavnik pravilnog čitanja Kurana.
- MUID**, ar. m u' ĩ d, pomoćnik, ovdje korepetitor u nastavi.
- MURAD**, ar. m u r ā d, želja, namjera, u tesavufu i ovdje želja za promjenom nekog stanja nabolje, bez zlih namjera prema drugome, izrečena u vidu molbe (dove) na grobu evlije od kojeg se očekuje i pomoć u tome pogledu.
- NAKŠIBENDIJA**, od per. N a k š b e n d, tur. n a k š b e n d i y e, član istoimene derviške kongregacije koja se tako prozvala po utemeljaču Bahauddinu Nakšbendu (umro 1389).
- ŠEHIT**, ar. š a h ĩ d, mučenik, martir, ovdje vojnik pao u ratu pod zastavom islama kojemu su kao takvom otvorena vrata raja.
- ŠEJH**, ar. š a i h, starješina, duhovni čelnik, magister sufija vezanih za jednu tekiju.

⁴ Seid M. Traljić, *Iz narodne tradicije sarajevskih muslimana*, Islamski svijet, Sarajevo, IV/1935, 133 (15. mart), 6.

TEKIJA, ar. *takiyya*, tur. *tekke*, *tekye*, dom, loža sufija ili derviša gdje se obavlja spiritualni ceremonijal u jačanju duha na putu ka intuitivnoj (gnostičkoj) spoznaji Alaha.

ULEMA, ar. *ʿulamā*, pl. od *ʿālim*, društvena klasa teologa i uopće učenih ljudi koji u tome smislu obavljaju i službu, a nisu isključivo derviši.

ZAVIJA, ar. *zāwīya*, kut, ugao, ovdje sinonim termina *tekiya*.

ZIJARETGAH, od ar. *ziyāra*, posjeta, naročito posjeta u znak pijeteta, i per. *gāh*, mjesto, ovdje grob koji se posjećuje s pijetetom, hodočasti, mjesto hodočašća.

Re z i m e

JEDNO VIĐENJE SARAJEVSKIH EVLIJA I NJIHOVIH GROBOVA KAO KULTNIH MJESTA

Mit i kult evlija (arapski: wali, pl. awliya) kao muslimanskih svetaca, jako se širio u vrijeme turske carevine, pa je obuhvatio i područje današnje Jugoslavije, posebno Bosnu i Hercegovinu. Njihov uticaj se još uvijek ovdje osjeća u tradiciji i folkloru kao posebna orijentalna komponenta narodne kulture. Dokument koji ovdje objavljujem u prevodu sa turskog jezika je prilog proučavanju ove teme. Sam naslov predstavlja određen pogled na temu koju dokument tretira: *Nekoliko poimeničnih navoda turbeta i časnih mezara poštovanih šejhova, časnih dobrotvora te znamenite uleme i dobrih ljudi pokopanih u gradu Sarajevu, koji se smatraju evlijama, a čiji su mezari mjesta hodočašća na koja se ide na murad*. Popis sadrži ukupno 74 groba kao kulturna mjesta i više od 80 evlija. Naredni opisi su posebne karakteristike popisa: detaljna lokacija grobova na području grada i kulturna mjesta pojedinačno, vrsta nadgrobni spomenika (turbe ili samo nadgrobni spomenici u obliku stubova — »nišani«), ponegdje oblik kamenog stuba predstavlja istorijski spomenik, i poseban folklorni detalj: znak da na kamenim stubovima postoje *jamice u obliku šoljice za kafu* (finčan) — napravljene s namjenom da omoguće hodočascima da kašikom uzimaju kišnicu i piju je, jer se vjerovalo da ublažava porođajne bolove, sprečava bolesti itd. Većina evlija su bili istorijske ličnosti. Među njima su bile i tri žene. Potrebno je također napomenuti da su evlije čiji su grobovi ovdje popisani bili većinom iz reda sufija (42 kulturna mjesta), što je potpuno u skladu sa koncepcijom da su sufije bili ti koji su širili mit i kult evlija i većinom sebe proglašavali za evlije.

S u m m a r y

A VIEW ON SARAJEVO WALIS AND THEIR GRAVES AS CULT PLACES

The myth and the cult of walis (in Arabic: walī, pl.: awliyā) as Moslem saints, widely spread during the Ottoman Empire, were felt on the territory of the present-day Yugoslavia, too, and similarly in Bosnia and Herzegovina. Their effects are still noticeable here in the tradition

and the folklore as a separate Oriental component of folk culture. The document I am publishing here in the translation from Turkish is a contribution to the study of that subject matter. The title itself is fairly explicit as regards the subject the document treats: *Some turbehs and sacral graves, cited by name, of honorable sheikhs, reverend founders as well as famous ulema and good people, buried in the town of Sarajevo, who are considered to be walis and whose graves are places of pilgrimage visited by people for murad*. Altogether 74 graves as cult places and more than 80 walis. The following descriptions are special characteristic of the list: the detailed location on the territory of the town of the graves and the cult places respectively, the type of the tomb monument (turbeh or just tombstones in the forms of columns — »nishani«), somewhere even the shape of the stone columns representing the monument, and a particular folklore detail: an indication that on the stone tombcolumns there is *a hole deepened in the form of a coffee cup* (fincân) — made on purpose, to enable pilgrims to scoop rainwater with spoon and drink it, which was believed to soothe labour pains, prevent diseases etc. The most walis named on the list were historical personalities. There were three women among them. It could be also mentioned that the walis whose graves are listed here were mostly from the order of Sufis in general (42 cult places), which is completely in conformity with the conception that it were the Sufis who propagated the myth and the cult of walis and who themselves were mostly declared to be walis.

مفتی الحاج مصطفیٰ افندی	جانبندو وکله شورو مدرسی و مفتی ایش	مظنه کر اموز صری حافظ حسن افندی	طوبه سیاهی ۱۰۰۰	چالود وکله شورو شیخ عتیقه اسمعیل صلی ۱۰۰۰
باقی بہ مزارستان مذہب مذہب مذہب	کھاج محمد افندی باقریہ مزارستان مذہب	مشہور مرتدی معلوم تری بیوف	کچی بی بیستان جامع شریف	مرتدی معلوم وقراباشای مانو ویکله
مرتدی معلوم نشان مذہب تاریخ	مدنوزن مرتدی معلوم نشان مذہب تاریخ	انجمن بارمقلوبه احاطه زیا نکادار	مناورہ سی الشندہ مدنوزن	بعقب باشا جامع شریف انصاف لوزہ
مؤذن درویش عبیدی چکی با	ز بار نکادار	سختور تکریم سیج اراغہ ز کچرودہ تہ ککادار	سختور تکریم سیج اراغہ ز کچرودہ تہ ککادار	مرتدی نشان لوزولوی تہا شندہ فقہا
جامع شریف منارہ سی الشندہ	احیای خیر اندہ ندی علم کر اموز و قضا	تراویضی اسمعیل ۱۰۰۰ نام	لغوی علی وکله کچی مرتدی معلوم	کچی قاز ندی
مرتدی معلوم نشان مذہب تہا شندہ	عبدجو افندی بادی بی بی کتہ خانہ	سرای قتلہ نکادار کلان انباری	بوزارج نام جامع شریف مرتدی معلوم	حافظ کتہ حافظ کتہ محمد ذندی مرتدی معلوم
مفتی حاج مصطفیٰ افندی	شرف مرتدی معلوم	انصاف الذہب مرتدی معلوم	صو حدف نشان مذہب تاریخ	جانبو باقیان کی مزارستان مذہب مذہب
مزارستان مذہب مدرف مذہب	تاریخ قتلہ نشان مذہب	مظفری زام عبدجو افندی مرتدی معلوم	قرہ جلے مسہور مرتدی معلوم	نشان مذہب تاریخ
	کوتہ کھاج علیان جوانہ افندی مرتدی معلوم	مکتوبم تاریخ مزارستان مذہب	مکتوبم تاریخ مزارستان مذہب	درویش بدی مسہور وراجهی ککادار
	مکتوبم کتیکبر حکاک جامع شریف قاریہ	مکتوبم تاریخ مزارستان مذہب	مکتوبم تاریخ مزارستان مذہب	جامع شریف مرتدی نشان مذہب
		مکتوبم تاریخ مزارستان مذہب	مکتوبم تاریخ مزارستان مذہب	تاریخ

Tabla I. Faksimil popisa sarajevskih evlija — početak.

شیخ عبدالوہاب افندی روفی (معلم) محمود نیکو تبتیہ سندھ و خیاب سیدی قاری رومہ بونالی رانام جامع شریف حرم مدینہ مدینہ قادیان	اصحاب خیر اند سراج اصحاب طاع روفی معلوم جامع طریف انصاف اندھ روفی نشاندہ تار جمعی نارانی	شیخ رضوان افندی ہانکی مجموعہ کتاب تبت سندھ و خیابان کھی فارمہ	لغوی شیخ علیان افندی روفی معلوم بوزاری کھی جامع جامع شریف اوئندہ مدونون	اصحاب خیر اندھ دوکان کاتب حمید افندی تبتیہ سید سوار جامع شریف بنگلہ خندہ سندھ
شیخ عبدالکریم بید سندھ روفی معلوم منگور جامع شریف انصاف اندھ مدونون نشاندہ تار جمعی وارہ جامع شریف	اصحاب خیر اند سراج اصحاب طاع روفی معلوم جامع طریف انصاف اندھ روفی نشاندہ تار جمعی نارانی	فاتیح شیخ ابھیم افندی روفی معلوم سراج کھی جامع شریف فارمہ کتب یا بندہ مدونون ہندوستان تبت سندھ و فارمہ نشاندہ کھی	حاشیہ تبتی کھی افندی روفی معلوم منگور جامع شریف حرم مدینہ مدونون	اصحاب طاع و محمد زبوری علیا دین اصحاب کیم و صاحب معرفت اصحاب کیم افندی روفی و بوزاری کھی افندی روفی تبتیہ جامع معلوم روفی بوزاری رانام جامع حرم مدینہ مدونون روفی
شیخ مصطفیٰ قاضی روفی معلوم عبدالکیم افندی جامع شریف حرم مدینہ مدونون بنگلہ تبت سندھ و خیابان کھی فارمہ	اصحاب خیر اندھ سراج اصحاب طاع روفی معلوم جامع شریف انصاف اندھ روفی نشاندہ تار جمعی نارانی	اصحاب خیر اندھ سراج اصحاب طاع روفی معلوم جامع شریف انصاف اندھ روفی نشاندہ تار جمعی نارانی	مدیر شیخ مصطفیٰ روفی افندی بنگلہ بوزاری کھی رانام افندی روفی افندی روفی معلوم تبتیہ افندی روفی معلوم تبتیہ	مظاہر افندی تبتیہ کھی افندی رانام روفیہ جامع شریف اوئندہ روفیہ جامع معلوم مجموعہ نشاندہ حرم حجاب دور
بندہ یا شہ و بنگلہ کھی معلوم معلوم کھی کھی کھی کھی کھی وزارت ستانچ زبارتکادہ دور	اصحاب خیر اندھ سراج اصحاب طاع روفی معلوم جامع شریف انصاف اندھ روفی نشاندہ تار جمعی نارانی	اصحاب خیر اندھ سراج اصحاب طاع روفی معلوم جامع شریف انصاف اندھ روفی نشاندہ تار جمعی نارانی	درویش روفی وادیس دور عبدالکیم افندی جامع شریف روفی معلوم مدونون نشاندہ	اصحاب خیر اندھ سراج اصحاب طاع روفی معلوم جامع شریف انصاف اندھ روفی نشاندہ تار جمعی نارانی

Tabla II. Faksimil popisa sarajevskih evlija — nastavak 1.

رضا خان با چو با زحمتو جامع گروہ	جو را چو سعفی ایگروہ	واروق دوو تریبسی ایچش	داود حواجه افندی بز دیلو	ایجاب چیراتون بز دیلو ایچ علی
مزاره کما التذره مدفون	فیضہ شہ برائی ملک	شعری جراب ایچہ مرقدی معلوم	جامع شریف منارہ کما التذره	مرقدی معلوم جامع شریف تاریخی
مولی کی چو گروہ خانقاہی زادی سید سیدینہ	قاریخ اوچو گروہ معلوم	بلوکوم قوتلما انصافندہ مدفون	مدفون کتان باشا	بقیہ سندھ مدفون نشانی ہنگلی
مزارستان مدفون مدوہ شہ الملو تاجک	نام جو صیقل او مرقدی معلوم	عظمتی فونزی ہوزان	واہظیفہ زور علی گروہ معلوم	کول باجہ قادیان
اندری حوفا خندہ کوشم مدفون شہلہ زادی کوشم مدوہ	سہ یار ککادو	معدود علی گروہ معلوم	نفسہ گاہی بلوکوم زارستان	مرقدی معلوم
		متنوع گروہ صفت خندہ گروہ	مدفون	علی اوفیہ زارستان
				مدفون
				زیر ستارہ
				۱۰

Tabla III. Faksimil popisa sarajevskih evlija — nastavak 2.

مدینه مسئولان و نویسندگان مدونان اولاد منصفان که در بعضی بیخ و بنام و اصحابی امتداد بر بعضی دولت کرام و علمای و وظیفه پیشرو بر بعضی از ایشان کرامه از ایشان جمع تریه بری
 دوردی شمشیرهای جز و جوأت اسم شمشیر به بر محققان ذکر اولاد

اصحابی شیران و شهبان و شاهان و دولتیان
 جامع شریفین و کنگرهای هند و تبریزی
 معهود و زیارات کنگره در

اصحاب مصنفان و نویسندگان
 شهبان و دولتیان و مدینه کنگره
 تبریزی معهود خادم علی ریش
 طکم خط جامع شریف قازان و قزوین
 ملکات القضاة و مدینه مدونان

زیارات کنگره در

شیخ محمد صالح دده از اخبار جامع تبریزی
 مریدان قزوین و علمای تبریزی
 تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان

مدرسه و تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان

اصحابی شیران و شهبان و شاهان و دولتیان
 جامع شریفین و کنگرهای هند و تبریزی
 معهود و زیارات کنگره در

اصحاب مصنفان و نویسندگان
 شهبان و دولتیان و مدینه کنگره
 تبریزی معهود خادم علی ریش
 طکم خط جامع شریف قازان و قزوین
 ملکات القضاة و مدینه مدونان

زیارات کنگره در

شیخ محمد صالح دده از اخبار جامع تبریزی
 مریدان قزوین و علمای تبریزی
 تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان

مدرسه و تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان

اصحابی شیران و شهبان و شاهان و دولتیان
 جامع شریفین و کنگرهای هند و تبریزی
 معهود و زیارات کنگره در

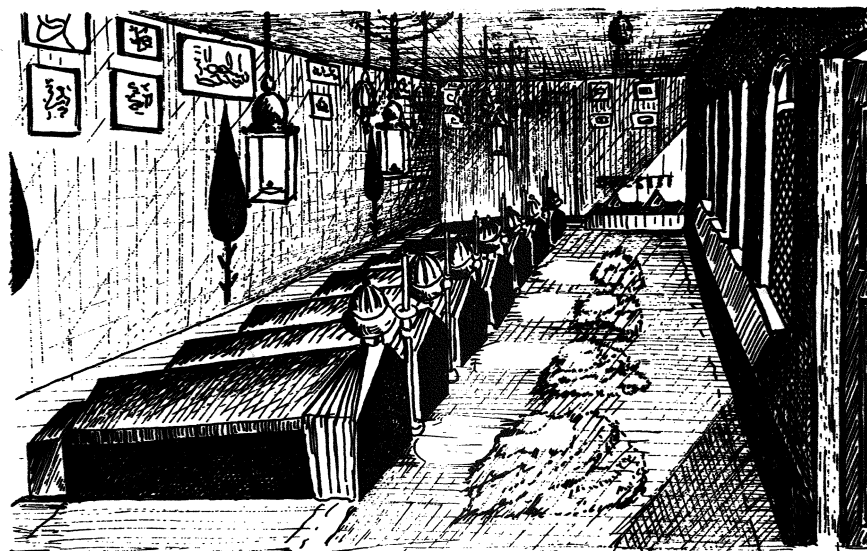
اصحاب مصنفان و نویسندگان
 شهبان و دولتیان و مدینه کنگره
 تبریزی معهود خادم علی ریش
 طکم خط جامع شریف قازان و قزوین
 ملکات القضاة و مدینه مدونان

زیارات کنگره در

شیخ محمد صالح دده از اخبار جامع تبریزی
 مریدان قزوین و علمای تبریزی
 تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان

مدرسه و تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان
 تبریزیان شهبان و دولتیان

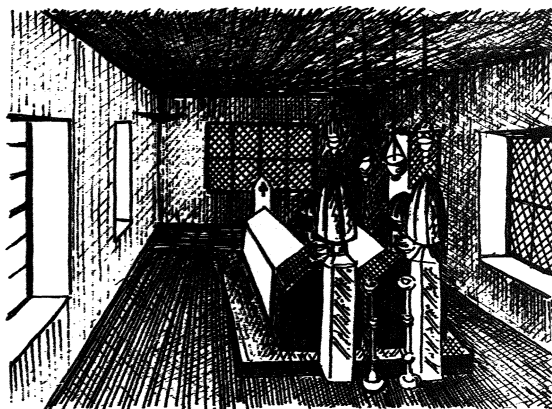
Tabla IV. Faksimil popisa sarajevskih evlija — završetak.

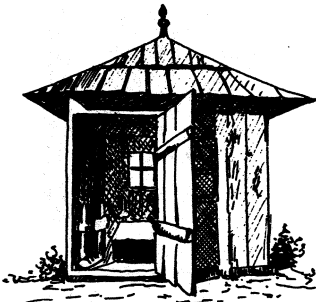
Sl. 1. Jediler turbe u dnu Bistrika

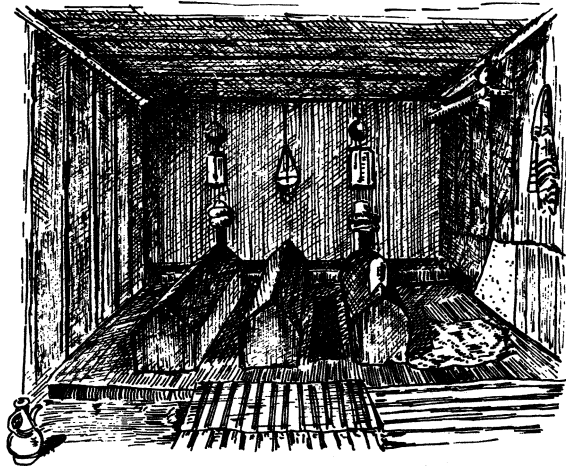
Sl. 2. Jusuf-pašino turbe (gornje) na Alifakovcu

Sl. 3. Turbe Šemsi-dede i Ajni-dede kraj Ali-pašine džamije

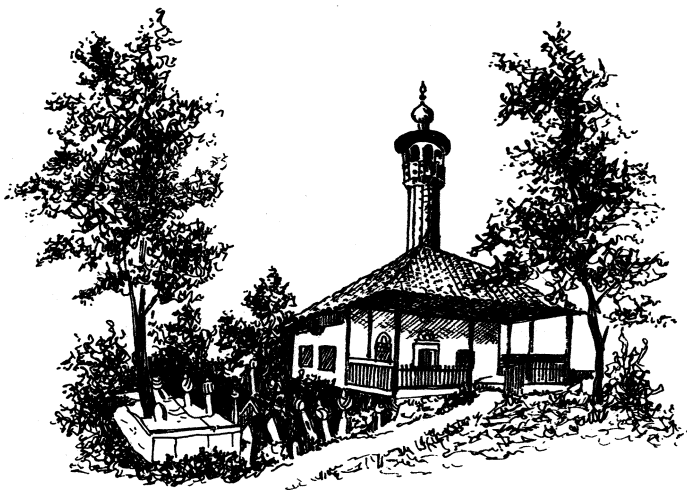
Sl. 4. Džebar-dedino turbe u Mahali Soukbunar.

Sl. 5. Turbe Šaban-dede (i drugih) u Bistrik-basamacima ulici.

Sl. 6. Koštrino turbe kraj Hrida.

Sl. 7. Kemal-begova grobnica kraj njegove džamije.